१६

030651

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुस्तकालय सं० ४३८९६

णातं चूर्णहस्तास्तं ब्रह्मालंकारेणालंकुर्वंति स ब्रह्मालंकारेणालंकृतो ब्रह्मविद्वान्ब्रह्माभि
प्रैति स आगच्छत्यारं ह्रदं तं मनसात्येति तमित्वा संप्रतिविदो मज्जंति स आगच्छति मुहूर्तान्य
ष्टिहांस्तेऽस्मादपद्रवंति स आगच्छति विजरां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते धूनु
वाते तस्य प्रियान्यातयः सुकृतमुपयंत्यप्रिया दुष्कृतं तद्यथा रथेन धावयन्रथचक्रे
पर्यवेक्षेतैवमहोरात्रे पर्यवेक्षेतैवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च द्वंद्वानि स एष विसु
कृतो विदुष्कृतो ब्रह्मविद्वान्ब्रह्मैवाभिप्रैति ।४। स आगच्छतील्यं वृक्षं तं ब्रह्मगंधः
प्रविशति स आगच्छति सालज्यं संस्थानं तं ब्रह्मरसः प्रविशति स आगच्छत्यपरा
जितमायतनं तं ब्रह्मयशः प्रविशति स आगच्छतींद्रप्रजापती द्वारगोपौ तावस्मा
दपद्रवतः स आगच्छति विभुप्रमितं तं ब्रह्मतेजः प्रविशति स आगच्छति विचक्षणा
मासंदीं बृहद्रथंतरे सामनी पूर्वौ पादौ श्यैतनौधसे चापरौ वैरूपवैराजे अनूच्ये शा
करं रैवतेति रश्ची सा प्रज्ञा प्रज्ञया हि विपश्यति स आगच्छत्यमितौजसं पर्यंकं सप्रा

ग्रस्तस्य न्नूर्तं वच्च विष्यच्च पूर्वौ पादौ श्रीश्चेरा चापरौ भद्रयज्ञायज्ञिये शीर्षण्ये
बृहद्रथंतरे अनूच्ये ऋचश्च सामानि च प्राचीनातानि यजूंषि तिरश्चीनानि सो
मांशव उपस्तरणमुद्गीथ उपश्रीः श्रीरुपबर्हणं तस्मिन्ब्रह्मास्ते तमित्थंवि
त्पादेनैवाग्र आरोहति तं ब्रह्माह कोसीति तं प्रतिब्रूयात् ।५। ऋतुरस्म्या
र्त्तवोस्म्याकाशाद्योनेः संभूतो भार्यायै रेतः संवत्सरस्य तेजो भूतस्य भूतस्यात्मा भूतस्य भूत
स्य त्वमात्मासि यस्त्वमसि सोहमस्मीति तमाह कोहमस्मीति सत्यमिति ब्रूयात्किं तद्यत्सत्यमिति
यदन्यद्देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत्सदथ यद्देवाश्च प्राणाश्च तत्त्यं तदेकया वाचाभिव्याहृ
यते सत्यमित्येतावदिदं सर्वमिदं सर्वमस्मीत्येवैनं तदाह तदेतच्छ्लोकेनाभ्युक्तं ।६। यजूदरः
सामशिरा असावृङ्मूर्तिरव्ययः स ब्रह्मेति विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति तमाह केन मे
पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन नपुंसकानीति मनसेति केन स्त्रीनामानी
ति वाचेति केन गंधानिति घ्राणेनेति केन रूपाणीति चक्षुषेति केन शब्दानीति श्रो
त्रेणेति केनान्नरसानिति जिह्वयेति केन कर्माणीति हस्ताभ्यामिति केन सुखदुःखे इति ५

शरीरेणेति केनानंदं रतिं प्रजातिमित्युपस्थेनेति केनेत्या इति पादाभ्यामिति केन धियो विज्ञा
तव्यं कामानिति प्रज्ञयेति ब्रूयात्तमाहापो वै खलु मेसावयं ते लोक इति सा या ब्रह्मणो जि
तिर्या व्यष्टिस्तां जितिं जयति तां व्यष्टिं व्यश्नुते य एवं वेद य एवं वेद । इत्यारण्यके [illegible] प्र० १ ॥
ॐ प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह कौषीतकिस्तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतं चक्षुर्गोप्तृ
श्रोत्रं संश्रावयितृ वाक्परिवेष्ट्री स यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतं वेद दूतवान्भ
वति यश्चक्षुर्गोप्तृ गोप्तृमान्भवति यः श्रोत्रं संश्रावयितृ संश्रावयितृमान्भवति यो वा
चं परिवेष्ट्रीं परिवेष्ट्रीमान्भवति तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एता देवता अयाचमा
नाय बलिं हरंत्येवं हैवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरंति य एवं
वेद तस्योपनिषन्न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वालब्ध्वोपविशेन्नाहमतो द
त्तमश्नीयामिति त एवैनमुपमंत्रयंते ये पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरन्नेष धर्मो याचितो
भवत्यन्नदास्त्वेवैनमुपमंत्रयंते ददाम त इति ।१। प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह पैंग्यस्त
स्य वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक्परस्ताच्चक्षुरारुंधते चक्षुः परस्ताच्छ्रोत्रमारुं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धते श्रोत्रं परस्तान्मन आरुंधते मनः परस्तात्प्राण आरुंधते तस्मै वा एतस्मै प्राणा
य ब्रह्मण एता देवता अयाचमानाय बलिं हरंत्येवं हैवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाच
मानायैव बलिं हरंति य एवं वेद तस्योपनिषन्न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाल
ब्ध्वोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्नीयामिति त एवैनमुपमंत्रयंते ये पुरस्तात्प्रत्याच
क्षीरन्नेष धर्मो याचितो भवत्यन्नदास्त्वेवैनमुपमंत्रयंते ददाम त इति ।२। अ
त थात एकधनावरोधनं यदेकधनमभिध्यायात्पौर्णमास्यां वामावास्यायां वा शु
द्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रे तेजोग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य
परिस्तीर्य पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहोति वाङ्नाम देव
तावरोधनी सा मेमुष्मादिदमवरुंध्यात्तस्यै स्वाहा प्राणो नाम देवता वरोध
नी सा मेमुष्मादिदमवरुंध्यात्तस्यै स्वाहा चक्षुर्नाम देवतावरोधनी सा मेमुष्मा
दिदमवरुंध्यात्तस्यै स्वाहा श्रोत्रं नाम देवतावरोधनी सा मेमुष्मादिदमवरुं
ध्यात्तस्यै स्वाहा मनो नाम देवतावरोधनी सा मेमुष्मादिदमवरुंध्यात्तस्यै स्वाहा १०

प्रज्ञा नाम देवतावरोधनी सा मेमुष्मादिदमवरुंध्यात्तस्यै स्वाहेत्यथ धूमगंधं
प्रजिघ्रायाज्यलेपेनांगान्यनुविमृज्य वाचंयमोभिप्रव्रज्यार्थं ब्रूयाद्दूतं वा प्रहिणुयाल्लभते हैव ।
।३। अथातो दैवः स्मरो यस्य प्रियो बुभूषेद्यस्यै वा यस्य वा यासां वा तेषामेवैकस्मिन्पर्वण्ये
कयैवावृतैताज्याहुतीर्जुहोति वाचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा प्राणं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा
चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा
प्रज्ञां ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहेत्यथ धूमगंधं प्रजिघ्रायाज्यलेपेनांगान्यनुविमृज्य वाचं
यमोभिप्रव्रज्य संस्पर्शं जिगमिषेदपि वाताद्वा तिष्ठेत्संभाषमाणः प्रियो हैव भवति
स्मरंते हैवास्य ।४। अथातः संयमनं प्रातर्दनमांतरमग्निहोत्रमित्याचक्षते यावद्वै पुरु
षो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्वै पुरुषः प्राणिति न
तावद्भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोत्येते अनंते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपंश्च संततं जु
होत्यथ या अन्या आहुतयोंतवत्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवंति तद्ध स्मैतत्पूर्वे विद्वांसोग्नि
होत्रं न जुहवांचक्रुः ।५। उक्थं ब्रह्मेति ह स्माह शुष्कभृंगारस्तदृगित्युपासीत सर्वाणि
Indira Gandhi National Centre for the Arts

हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्यायाभ्यर्च्यंते यजुरित्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्या
य युज्यंते सामेत्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय संनमंते श्रीरित्यु
तद्यश इत्युपासीत
पासीत तेज इत्युपासीत तद्यथैतच्छ्रीमत्तमं यशस्वितमं तेजस्वितमं भवति शस्त्रेषु भ
वत्येवं है व स सर्वेषु भूतेषु श्रीमत्तमो यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति य एवं वेद तदे
तदैष्टिकं कर्ममयमात्मानमध्वर्युः संस्करोति तस्मिन्यजुर्मयं प्रवदति यजुर्मये ऋङ्मयं हो
ता ऋङ्मये साममयमुद्गाता स एष त्रय्यै विद्याया आत्मैष उ एवैतदिंद्रस्यात्मा भ
वति य एवं वेद ।६। अथातः सर्वजितः कौषीतकेस्त्रीण्युपासनानि भवंति सर्वजित्स्म कौषी
तकिरुद्यंतमादित्यमुपतिष्ठते यज्ञोपवीतं कृत्वोदकमानीय त्रिः प्रसिच्योदपात्रं वर्गोसि
पाप्मानं मे वृङ्धीत्येतयैवावृता मध्ये संतमुद्वर्गोसि पाप्मानं म उद्वृङ्धीत्येतयैवास्तं यंतं
सं वर्गोसि पाप्मानं मे संवृङ्धीति तद्यदहोरात्राभ्यां पापमकरोत्संतद्वृङ्क्ते तथो एवैवं
विद्वानेतयैवावृतादित्यमुपतिष्ठते यदहोरात्राभ्यां पापं करोति संतद्वृङ्क्ते ।७। अथ
मासि मास्यमावास्यायां वृत्तायां पश्चाच्चंद्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठते एतयैवावृता ह
रिततृणे वाक्प्रत्यस्यति यन्मे सुसमिद्धृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितं तन्मन्येहं मां तद्विद्वांसं ११

माहं पुत्र्यमघं रुदमिति न ह्यस्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति जातपुत्रस्याथाजातपुत्रस्याप्या
यस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा यमादित्या अंशुमाप्याययंतीत्येतास्तिस्र ऋ
चो जपित्वा मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्यायिष्ठा योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म
स्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्वेत्यैंद्रीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृतम
न्वावर्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ।८। अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चंद्रमसं दृश्य
मानमुपतिष्ठेतैतयैवावृता सोमो राजासि विचक्षणः पंचमुखोसि प्रजापतिर्ब्राह्म
णस्त एकं मुखं तेन मुखेन राज्ञोसि तेन मुखेन मां मन्नादं कुरु राजा त एकं मुखं ते
न मुखेन विशोसि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षि
णोसि तेन मुखेन मामन्नादं कुर्वग्निष्ट एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोकमत्सि तेन मु
खेन मामन्नादं कुरु त्वयि पंचमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्यत्सि तेन मुखे
न मामन्नादं कुरु मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षेष्ठा योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्वि
ष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षीयस्वेति दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृतमन्वा
वर्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ।९। अथ संवेश्यञ्जायायै हृदयमभिमृशेत् यत्ते सु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री मे हृदयं श्रितं मंतः प्रजापतौ येनामृतं तस्येशाने मा त्वं पुत्र्यमघं निगा इति न
ह्यस्याः पूर्वाः प्रजाः प्रैताति ।१०। अथ यस्योष्या यन्नु त्रस्य मूर्द्धानमभिजिघ्रेतु । अंगादं
गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति
नामास्य दधात्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव वेदो वै पुत्रनामासि स जीव श
रदः शतमिति नामास्य गृह्णात्यथैनं परिगृह्णाति येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृह्णात्तदरि
ष्टौ तेन त्वा परिगृह्णाम्यसाविति अथास्य दक्षिणे कर्ण उपत्यस्मै प्रयंधि मघवं
न् ऋजीषिं निती इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति सव्ये मा छेत्था मा व्यथिष्ठाः शतं शरद
आयुषो जीव स्व पुत्र ते नाम्नाम् मूर्द्धानमभिजिघ्रामीति त्रिरस्य मूर्द्धानमभिजि
घ्रामीति त्रिरस्य मूर्द्धानमभिजिघ्रेद् गवां त्वा हिंकारेणाभिहिंकरोमीति त्रिर
स्य मूर्द्धानमभिहिंकुर्यात् ।११। अथातो दैवः परिमर एतद्वै ब्रह्म दीप्यते य
दग्निर्ज्वलत्यथैतन् म्रियते यन्न ज्वलति तस्यादित्यमेव तेजो गच्छति वायुं प्राण
एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदादित्यो दृश्यतेऽथैतन् म्रियते यन्न दृश्यते तस्य चंद्रमसमेव तेजो ग १२

च्छति वायुं प्राणमेतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चंद्रमा दृश्यतेऽथैतन् म्रियते यन्न दृश्यते तस्य विद्यु
तमेव तेजो गच्छति वायुं प्राणमेतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विद्युद् विद्योततेऽथैतन् म्रियते यन्न
विद्योतते तस्या दिशमेव तेजो गच्छति वायुं प्राणं ता वा एताः सर्वा देवता वायुमे
व प्रविश्य वायौ मृत्वा न मूर्छंते तस्मादेव पुनरुदीरत इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं ।१२।
एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्वाचा वदत्यथैतन् म्रियते यन्न वदति तस्य चक्षुरेव तेजो
गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा पश्यत्यथैतन् म्रियते यन्न
त्र पश्यति तस्य श्रोत्रमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्छ्रोत्रेण शृणो
त्यथैतन् म्रियते यन्न शृणोति तस्य मन एव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दी
प्यते यन्मनसा ध्यायत्यथैतन् म्रियते यन्न ध्यायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छ
ति प्राणं प्राणं ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे मृत्वा न मूर्छ
न्ते तस्मादेव पुनरुदीरते तद्यदि ह वा एवं विद्वांसमुभौ पर्वतावभिप्रवर्तेयातां द
क्षिणश्चोत्तरश्च तुस्तूर्षमाणौ न हैनं स्तृण्वीयातामथ य एनं द्विषंति यांश्च स्वयं द्वेष्टि त एव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वैनं परिस्त्रियंते ।१३। अथातो निःश्रेयसादानमेता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमा
नाऽस्माच्छरीरादुच्चक्रमुस्तद्वाक्यपात शुष्कं दारुभूतं शिश्येथैतद्वाक्प्रविवेशात
द्वाचा वदच्छिश्य एवाथैनच्चक्षुः प्रविवेशात द्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिश्य एवाथै
नच्छ्रोत्रं प्रविवेशात द्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वच्छिश्य एवाथैतन्मनः प्रविवे
शात द्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसा ध्यायच्छिश्य एवाथैनत्प्राणः प्रविवेश
तत्तत एव समुत्तस्थौ ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मा
नमभिसंभूय सहैवैतैः सर्वैरस्माच्छरीरादुच्चक्रमुस्ते वायुःप्रविष्ट आकाशात्मान
: स्वर्ययुस्तथो एवैवं विद्वान्प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंभूयस
हैवैतैः सर्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति स वायुःप्रविष्ट आकाशात्मा स्वरेति तत्तद्गच्छ
ति यत्रैते देवास्तत्प्राप्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति य एवं वेद ।१४। अथातः पितापुत्रीयं सं
प्रदानमिति चाचक्षते पिता पुत्रं प्रेष्यन्नाह्वयति नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्याग्निमुपसमाधायो
दकुंभं सपात्रमुपनि[illegible] धायाहतेन वाससा संप्रच्छन्नः पितैत एत्य पुत्रं परिष्टद निनि
पद्यत इंद्रियैरिंद्रियाणि संस्पृश्यापि वास्मा आसीनायाभिमुखायैव संप्रदध्यादथास्मै १३

संप्रयच्छति वाचं मे त्वयि दधानीति पिता वाचं ते मयि दध इति पुत्रः प्राणं मे त्वयि दधा
नीति पिता प्राणं ते मयि दध इति पुत्रश्चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता चक्षुस्ते मयि दध इति पु
त्रः श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रोन्नरसान्मे त्वयि दधानीति पितान्न
रसांस्ते मयि दध इति पुत्रः कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः सु
खदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्र आनंदं रतिं प्रजातिं मे
त्वयि दधानीति पितानंदं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्र इत्यां मे त्वयि दधानीति पितेत्यां
ते मयि दध इति पुत्रो मनो मे त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि दध इति पुत्रः प्रज्ञां मे त्व
यि दधानीति पिता प्रज्ञां ते मयि दध इति पुत्रो यद्युवा उपाभिगदः स्यात्समासेनैव ब्रूया
त्प्राणान्मे त्वयि दधानीति पिता प्राणांस्ते मयि दध इति पुत्रोथ दक्षिणावृदुपनिष्क्रामति तं
पितानुमंत्रयते यशो ब्रह्मवर्चसं कीर्तिस्त्वा जुषतामित्यथेतरः सव्यमंसमन्ववे
क्षते पाणिनांतर्धाय वसनांतेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गाल्लोकान्कामानाप्नुहीति स यद्यगदः स्या
त्पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत्परि वा व्रजेद्यद्यु वै प्रेयाद्यथैवैनं समापयेयुर्यथा समापयितव्यो भ
वति यथा समापयितव्यो भवति। इत्यारण्यके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥३॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं हेंद्र
उवाच प्रतर्दन वरं ते ददानीति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं मनुष्या
य हिततमं मन्यस इति तं हेंद्र उवाच न वै वरो वरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यव
रो वै किल म इति स होवाच प्रतर्दनो थो खल्विंद्रः सत्यादेव नेयाय सत्यं हींद्रः तं हेंद्र
उवाच मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यो मां विजानीयात् त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमह
नमरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीयानतृणमह
मंतरिक्षे पौलोमान्पृथिव्यां कालखंजांस्तस्य मे तत्र न लोम च नामीयत स यो मां वेद न ह
वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया न मातृवधेन न पितृवधेन
नास्य पापं च न चकृषो मुखान्नीलं वेतीति । १ । स होवाच प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृत
मित्युपास्स्वायुः प्राणः प्राणो वा आयुर्यावदस्मिंछरीरे प्राणो वसति तावदायुः प्राणेन ह्ये
वास्मिंल्लोके मृतत्वमाप्नोति प्रज्ञया सत्यसंकल्पं स यो मामायुरमृतमित्युपास्ते सर्वमायु
रस्मिंल्लोक एत्याप्नोत्यमृतत्वमक्षितिं स्वर्गे लोके तद्धैक आहुरेकभूयं वै प्राणा गच्छंती १५
ति न हि कश्चन शक्नुयात्सकृद्वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यान
मित्येकभूयं वै प्राणा भूत्वैकैकमेतानि सर्वाणि प्रज्ञापयंतीति वाचं वदंतीं स

र्वे प्राणा अनुवदंति चक्षुः पश्यत्सर्वे प्राणा अनुपश्यंति श्रोत्रं शृण्वत्सर्वे प्राणा अनुशृण्वंति मनो
ध्यायत्सर्वे प्राणा अनुध्यायंति प्राणं प्राणंतं सर्वे प्राणा अनुप्राणंत्येवमु हैतदिति हेंद्र उवाचास्ति त्वे
व प्राणानां निःश्रेयसमिति । २ । जीवति वागपेतो मूकान्हि पश्यामो जीवति चक्षुरपेतोंधान्हि पश्यामो
जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्हि पश्यामो जीवति मनोपेतो बालान्हि पश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीव
त्यूरुच्छिन्न इत्येवं हि पश्याम इत्यथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतदे
वोक्थमुपासीतेति सैषा प्राणे सर्वाप्तिर्यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणस्तस्यैषैव दृष्टिरेतद्विज्ञा
नं यत्रैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक्सर्वैर्ना
मभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति
स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्रा
णा यथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्था
पयति तस्मादेतदेवोक्थमुपासीतेति सैषा प्राणे सर्वाप्तिर्यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणस्त
स्यैवैषा सिद्धिरेतद्विज्ञानं यत्रैतत्पुरुष आर्तो मरिष्यन्नाबल्यमेत्य संमोहमेति तमाहुरुदक्रमीच्चित्तं न शृ
णोति न पश्यति न वाचा वदति न ध्यायत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति
चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदास्माच्छरी
रादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । ३ । वागेवास्मिन्सर्वाणि नामान्यभिविसृज्यंते वाचा सर्वाणि नामान्याप्नो

तिप्राणएवास्मिंस्सर्वे गंधानभिविसृज्यंते प्राणेन सर्वान्गंधानाप्नोति चक्षुरेवास्मिन्सर्वाणि रूपाण्यभिवि
सृज्यंते चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति श्रोत्रमेवास्मिंस्सर्वे शब्दा अभिविसृज्यंते श्रोत्रेण सर्वाञ्छब्दानाप्नोति मनएव
वास्मिन्सर्वाणि ध्यातान्यभिविसृज्यंते मनसा सर्वाणि ध्यातान्याप्नोति सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहोत्क्रा
मतोथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवंति तद्व्याख्यास्यामः ॥४॥ वागेवास्या एकमंगमुदूढं तस्यै
नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्राण एवास्या एकमंगमुदूढं तस्य गंधः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमा
त्रा चक्षुरेवास्या एकमंगमुदूढं तस्य रूपं परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा श्रोत्रमेवास्या एकमंग
मुदूढं तस्य शब्दः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा जिह्वैवास्या एकमंगमुदूढं तस्या अन्नरसः परस्ता
त्प्रतिविहिता भूतमात्रा हस्तावेवास्या एकमंगमुदूढं तयोः कर्म परस्तात्प्रतिविहिता भूतमा
त्रा शरीरमेवास्या एकमंगमुदूढं तस्य सुखदुःखे परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रोपस्थ एवास्या
एकमंगमुदूढं तस्यानंदो रतिः प्रजातिः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा पादावेवास्या एकमंगमुदूढं
तयोरित्याः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा मन एवास्या एकमंगमुदूढं तस्य धीः कामाः परस्ता
त्प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥५॥ प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया प्राणं स
मारुह्य प्राणेन सर्वान्गंधानाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति
प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वाञ्छब्दानाप्नोति प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वानन्नरसानाप्नोति
प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति प्र
ज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानंदं रतिं प्रजातिमाप्नोति प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति प्रज्ञया १५

मनः समारुह्य मनसा सर्वाणि ध्यातान्याप्नोति ॥६॥ न हि प्रज्ञापेता वाङ्नाम किंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र
मे मनोभूदित्याह नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतः प्राणो गंधं कंचन प्रज्ञापयेदन्य
त्र मे मनोभूदित्याह नाहमेतं गंधं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतं चक्षू रूपं किंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे
मनोभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोभू
दित्याह नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेता जिह्वान्नरसं कंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोभूदि
त्याह नाहमेतमन्नरसं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म किंचन प्रज्ञापयेयातामन्यत्र नौ मनोभू
दित्याहतुर्न आवामेतत्कर्म प्राज्ञासिष्वेति न हि प्रज्ञापेतं शरीरं न सुखं न दुःखं किंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र
मे मनोभूदित्याह नाहमेतत्सुखं न दुःखं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनंदं न रतिं न प्रजा
तिं कांचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोभूदित्याह नाहमेतमानंदं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिषमिति न
हि प्रज्ञापेतौ पादावित्यां कांचन प्रज्ञापयेयातामन्यत्र नौ मनोभूदित्याहतुर्नावामेतामित्यां प्रा
ज्ञासिष्वेति न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिध्येन्न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥७॥ न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं
विद्यान्न गंधं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यान्न रूपं विजिज्ञासीत द्रष्टारं विद्यान्न शब्दं विजिज्ञासीत श्रोता
रं विद्यान्नान्नरसं विजिज्ञासीतान्नरस्य विज्ञातारं विद्यान्न कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यान्न सुखदुः
खे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यान्नानंदं न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीतानंदस्य
रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यान्नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्यान्न मनो विजिज्ञासीत मंतारं विद्यात्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वाएतावद्भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्रा
स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिद्ध्येन्नो एतन्नाना तद्
यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्र
ज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान्
नो एवासाधुना कनीयानेष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत
एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः स म
आत्मेति विद्यात्स म आत्मेति विद्यात् ।८। इत्यारण्यके पंचमोऽध्यायः ॥ ॐ गार्ग्यो ह वै बालाकि
रनूचानः संस्पष्ट आस सोऽवसदुशीनरेषु सवसन्मत्स्येषु कुरुपंचालेषु काशिविदे
हेष्विति स हाजातशत्रुं काश्यमाव्रज्योवाच ब्रह्म ते ब्रवाणीति तं होवाचाजातशत्रुः सहस्रं दद्म
इत्येतस्यां वाचि जनको जनक इति वा उ जना धावन्तीति ।१। आदित्ये बृहच्चन्द्रमस्यन्नं विद्युति
सत्यं स्तनयित्नौ शब्दो वायाविन्द्रो वैकुण्ठ आकाशे पूर्णमग्नौ विषासहिरित्यप्सु तेज इत्यधि
दैवतमथाध्यात्ममादर्शे प्रतिरूपश्छायायां द्वितीयः प्रतिश्रुत्कायामसुरिति शब्दे मृत्युः
स्वप्ने यमः शरीरे प्रजापतिर्दक्षिणेऽक्षिणि वाचः सव्येऽक्षिणि सत्यस्य ।२। स होवाच बालाकिर्य
एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा बृहत्पां १६

डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्तेऽति
ष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा भवति ।३। स होवाच बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवा
हमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा अन्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इ
ति स यो हैतमेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति ।४। स होवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुषस्त
मेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः सत्यस्यात्मेति वा अहमेत
मुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते सत्यस्यात्मा भवति ।५। स होवाच बालाकिर्य एवैष स्तन
यित्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः शब्दस्यात्मे
ति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्यात्मा भवति ।६। स होवाच
बालाकिर्य एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैत
स्मिन्संवादयिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेव
मुपास्ते जिष्णुर्ह वा अपराजिष्णुरन्यतस्त्यजायी भवति ।७। स होवाच बालाकिर्य एवैष आका
शे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः पूर्णमप्रव
र्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मव
र्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ।८। स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पासइतितं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा अविषासहिरितिवा अहमेतमुपास
इति सयोहैतमेवमुपास्ते विषासहिर्वा अन्येषु भवति।९। स होवाच बालाकिर्य एवैष
अप्सु पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठास्तेजस
आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते तेजस आत्मा भवतीत्यधि
दैवतमथाध्यात्मं।१०। स होवाच बालाकिर्य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपा
स इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अह
मेतमुपास इति स हैयो तमेवमुपास्ते प्रतिरूपो है वास्य प्रजायामाजायते
नाप्रतिरूपः।११। स होवाच बालाकिर्य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्तमेवाहमु
पास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा द्वितीयोऽनपग
इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते विंदते द्वितीयाद्द्वितीय
वान्भवति।१२। स होवाच बालाकिर्य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्त
मेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा असुरि
ति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते न पुरा कालात्संमोहमेति।१३। १७

स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दः पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैत
स्मिन्संवादयिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते न पुरा का
लात्प्रैतीति।१४। स होवाच बालाकिर्य एवैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नया चरति तमेवाह
मुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा यमो राजेति वा अहमेतमुपा
स इति स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मा इदं श्रैष्ठ्याय यम्यते।१५। स होवाच बाला
किर्य एवैष शारीरः पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवा
दयिष्ठाः प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशु
भिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति।१६। स होवाच बालाकिर्य एवैष दक्षिणेऽक्षिणि
पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा वाच आत्माग्ने
रात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामा
त्मा भवति।१७। स होवाच बालाकिर्य एवैष सव्येऽक्षिणि पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं हो
वाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठाः सत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा
अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति।१८। तत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चुरे ता वं

ऽहं वा एतान्सर्वान्वेदाहमिति। स होवाच बालाकिः य एवैष आत्मनि पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवादयिष्ठा महानात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते प्रज्ञात्मा भवति...
बालाकिः ...एते वै पुरुषा ...
वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्य इति तत उह
बालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्रम उपायानीति तं होवाचाजातशत्रुः प्रतिलो
मरूपमेव तन्मन्ये यत्क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयेतैहि व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं
ह पाणावभिपद्य प्रवव्राज तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः तं हाजातशत्रुरामंत्र
यांचक्रे बृहत्पांडरवासः सोम राजन्निति स उ ह शिश्य एव तत उ हैनं यष्ट्या वि
चिक्षेप स तत एव समुत्तस्थौ तं होवाचाजातशत्रुः क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयि
ष्ट क्वैतदभूत्कुत एतदागादिति तत उह बालाकिर्न विजज्ञे तं होवाचाजातशत्रु
र्यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतदभूद्यत एतदागादिति हिता नाम ना
डयः पुरुषस्य नाड्यो हृदयात्पुरीततमभिप्रतन्वंति तद्यथा सहस्रधा केशो विपाटि
तस्तावदण्व्यः पिंगलस्याणिम्ना तिष्ठंति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य
इति तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति। १९। अथास्मिन्प्राण एवैकधा भ १९

वति तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः स
हाप्येति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फु
लिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
लोकाः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्य
स्तद्यथा क्षुरः क्षुरधाने वोपहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाय एवमेवैष प्र
ज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यस्तमेतमात्मानमेत आत्मा
नोऽन्ववस्यंते यथा श्रेष्ठिनं स्वास्तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुंक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुंजंत्येवमेवैष प्र
ज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुंक्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुंजंतीति स यावद्ध वा इंद्र ए
तमात्मानं न विजज्ञे तावदेनमसुरा अभिबभूवुः स यदा विजज्ञेऽथ हत्वासुरान्वि
जित्य सर्वेषां च देवानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैत्तथो एवैवं विद्वान्सर्वान्पा
प्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद य एवं वेद। २०
।इत्यारण्यके षष्ठोऽध्यायः॥ ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु
मामवतु वक्तारं मामवतु वक्तारं ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमावि
राविर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यत्र इलानम इलानम
ऋषिभ्यो मंत्रकृद्भ्यो मंत्रपतिभ्यो नमोऽस्तु देवेभ्यः शिवा नः शंतमा भव सुमृडीका सरस्वती मा ते व्योम संदृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शि॰ अदध्यं मनदृषिरंचक्षुः सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हिंसीः ॥१॥ अथातः संहिताया उपनिषत्पृ
थिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहितेति शौरवीरो मांडूकेय आकाशः संहितेत्यस्य मा
ड्व्यो वेदयांचक्रे स हावि परिहृतो मेने नमेस्य पुत्रेण साम गोदिति परिहृतो मेने इत्यागस्त्यः
समानं ह्यत्रापि उ अस्य पुत्रस्य च वायुश्चाकाशश्चेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मन
उत्तररूपं प्राणः संहितेति शौरवीरो मांडूकेयोऽथ ह स्मास्य पुत्र आह हृदीर्घो मनसा वा अग्रे
संकल्पयति तद्वाचा वदति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मनो वा वाक्प्राणस्त्वे
व संहितेति स एषोऽश्वरथः पृष्टिवान्मोऽरेम मनो वाक्प्राणः संहितः स एव वै स्वर्ग्यं लोकं ग
मयति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोके
न सर्वमायुरेतीति नु मांडूकेयानां ॥२॥ शाकल्यस्य पृथिव्याग्निः पृथिवी वागनुव्याहा
राः स यदि निर्ब्रूयात् खलु वै वयं प्रथमो वाक्प्राणेन मातारायां प्रजावान् ब्रह्मतिर्वालि सर्व
मुत्तमं ॥३॥ अथ शाकल्यस्य पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहिताकाशः संधिः पर्ज
न्यः संधाता तदुतापि यत्रैतद्बलवद्वर्षन्नुग्रहो नार्ति पेचा दृष्टिं वर्षति द्यावापृथिव्यौ संधत्तामित्य
धिदैवतमथाध्यात्मं पुरुषो यः सर्वं मांडूवेदं वद्वत्रेन वृत्तस्तस्मादमिव पूर्वरूपमिदमुत्त
ररूपं तत्रायमंतरेणाकाशोय यासौ द्यावापृथिव्योरंतरेणाकाशस्तस्मिन्नेतां समनाकारो
प्राण आयत्तो नवति यथासौ द्विनाकारे वायुरायत्तो नवति यथामूनि त्रीणि ज्योतीष्येवमिमा १९

नि पुरुषे त्रीणि ज्योतींषि यथासौ दिव्यादित्य एवमिदं शिरसि यद्वर्षथा सावंतरिक्षे विद्युदेव
मिदमाननिवृद्यं यथायमग्निः पृथिव्यामेवमिदमुपस्थे रेत एवमिव ह स्म स वत्सात्मा
नमनुविधाय इदमेव पूर्वरूपमित्युत्तररूपं मनो वाक्प्राणस्तेव संहितेति स एषोऽश्वरथः प्रष्टि
वाहनो मनो वाक्प्राणः संहितः स्वर्ग्यं लोकं गमयति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशु
भिर्यशसा स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति ॥४॥ पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहिता
दिशः संधिरादित्यः संधातेति वैश्वामित्र इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मन उत्तरर
रूपं प्राणः संहिता श्रोत्रं संधिश्चक्षुः संधाता स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभि
र्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति ॥५॥ अग्निः पूर्वरूपं चंद्रमा उत्तररूपं
विद्युत्संहितेति सूर्यदत्त इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपं सत्यं संहिता स य ए
वमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति
॥६॥ पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं कालः संहितेति राधेय इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं
उत्तररूपं आत्मा संहिता स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्म
वर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥७॥ वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपं विद्या संहितेति पौष्करसादिः
स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥८॥
ता ... र्चसेन १

ब्रह्मव
र्चसेन
५

अथातोऽनुव्याहाराः प्राणो वंश इति विद्यात्स यदेनं प्राणं वंशं ब्रुवन्तमुपवदेद्ध कुवन्त
च्छिद्रेऽन्वमन्येत प्राणं वंशं समधाः प्राणं वंशं समधित्सिष्ठं न शक्नोषीत्यार्च्छ प्राणस्त्वा वंशो
हास्यतीत्येनं ब्रूयाद्यद्यप्येवं दशार्च्छं वन्मन्येत प्राणं वंशं समधित्सीत् स शक्नोत्यारावल्कः संघाद्य प्राणस्त्वा वंशो
हास्यतीत्येवैनं ब्रूयाद्यथानुकथा यावद्ब्रुवन्तं वा ब्रुवन्तं वा ब्रूयाद्द्व्यासमेव यत्तत्तथा स्यान्नृ चैवा-
न्यकुरालाद्ब्राह्मणं ब्रूयादिति कृन्नरवत्तद्ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिकर्मेन न ब्राह्मणं ब्रूयान्नमो
ऽस्तु ब्राह्मणेभ्य इति गौरवीरो माण्डूकेयः ॥ ६ ॥ स यदि प्राणं वंशं ब्रुवन्तमुपवदेद्ध कुवन्तं
ऽन्वमन्येत प्राणं वंशं समधित्सिष्ठं प्राणं वंशं समधित्सिष्ठं न शक्नोषीत्यार्च्छ प्राणस्त्वा वंशो
हास्यतीत्येनं ब्रूयाद्यद्यप्येवं दशार्च्छं वन्तमन्येत प्राणं वंशं समधित्सीत् स शक्नोत्यारावल्कः संघाद्य
प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येवैनं ब्रूयाद्यथानुकथा यद्ब्रुवन्तं वा ब्रुवन्तं वा ब्रूयाद्द्व्यास
मेव यत्तत्तथा स्यान्नृ चैवा न्यकुरालाद्ब्राह्मणं ब्रूयादिति कृन्नरवत्तद्ब्राह्मणं ब्रूयान्ना
तिकर्मेन न ब्राह्मणं ब्रूयान्नमोऽस्तु ब्राह्मणेभ्य इति गौरवी रोमाण्डूकेयः ॥ ७ ॥ अथा
तो निर्भुजप्रवादाः पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिवायतनं प्रतृण्णमन्तरिक्षायतनमुभयमन्त
रेण स यदेनं निर्भुजं ब्रुवन्तमुपवदेदचीक्लृपदिति देवतामारः पृथिवीं देवतामारिष्यतीत्ये
नं ब्रूयाद्यद्यदि प्रतृण्णं ब्रुवन्तमुपवदेद्दिवं देवतामारो द्यौस्त्वा देवतामारिष्यतीत्येनं २०

ब्रूयाद्यद्युभयमन्तरेण ब्रुवन्तमुपवदेदन्तरिक्षं देवतामारोऽन्तरिक्षं त्वा देवतामारिष्यती
त्येवैनं ब्रूयाद्यदि संधिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपमथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति त
त्प्रतृण्णस्याग्र उ एवोभयमन्तरेणोभयं व्याप्तं भवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्ग
कामः प्रतृण्णमन्तरिक्षायतनमुभयमन्तरेण स यदेनं निर्भुजं ब्रुवन्तमुपवदेदच्यो
ष्ठाः प्रवरात्स्थानाच्च्योष्ठा नेत्येनं ब्रूयाद्यद्यदि प्रतृण्णं ब्रुवन्तमुपवदेदच्योष्ठा उ
त्तरात्स्थानाच्च्योष्ठा इत्येवैनं ब्रूयाद्य उ एवोभयमन्तरेण द्युतस्य नास्त्युपवादो
यथानुकथा चब्रुवन्तं वा ब्रुवन्तं वा ब्रूयाद्द्व्यासमेव यत्तत्तथा स्यान्नृ चैवा न्यकु
रालाद्ब्राह्मणं ब्रूयादिति कृन्नरवत्तद्ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिकर्मेन न ब्राह्मणं ब्रूयान्न
मोऽस्तु ब्राह्मणेभ्य इति गौरवीरो माण्डूकेयः ॥ ११ ॥ अथ खल्वाह निर्भुजवक्त्राः पूर्वं
मेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं य कार वकारावन्तरेण सा संहितेति स एव मे
तां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन स
र्वमायुरेति ॥ १२ ॥ अथ वै वयं ब्रूमो निर्भुजवक्त्रा स्मरतीत्यस्मात्स्त्वा माण्डूकेयः
पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं तद्यासो मात्रा पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण
न संधिं विज्ञापयति येन मात्रामात्रां विजानाति येन स्वरात्स्वरं विजानाति सा संहितेति

Indira Gandhi National Centre for the Arts.

स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति
।१३। अथ हैतस्याः स्यपुत्र ओं इ मध्यमः प्रातिबोधीपुत्रो मशकं गार्ग्यं वा सौ पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपं
उत्तरमुत्तररूपं तथा सौ मात्रा संधिविज्ञापनी साम तद्भवति सा मे वा हं संहितां मन्ये
तद्वितद्वेत दृष्ट्वा ऽभ्युदितां मानस्ते नेत्यो ये ऽत्रिदुह स्पदे निरामिणोरिचवो नेषु जाग्रधु
।। ऽपापि वाना मोहितां विद्व पोहदिव्य स्पदुनेपरः सा मोविदुरिति स य एवमेतां संहितां
ब्रह्मव र्चसेन वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ।१४। नाक्ष्या गतिन संहितम्
इति कौहरव्यः प्राणः पवमानेन पवमानो विश्वे देवैर्हि धेयो [illegible] स्वर्गेण लोकेन स्वर्गो लोको
ब्रह्मणा सेषा च रथ्या संहिता स य एवमेतां प्रवरस्य रा संहितां वेद वहै वसप्रजया पशुभि
र्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन संधीयते यथावरपरा संहिता स यद्दिनरेणावो
प नहषः स्वेन वाचा [illegible] नाचिव्या हरेद त्रिव्याहरन्नेव विद्यादिसं संहितागम हिरुप देवा
नत्रिवाद्दृगाप्य चेवं नचि बपती त्ये वेनावर परेणतया है वतद्भवति ।१५। मातापूर्व
रूपं पितोत्तररूपं प्रजा संहितेति नागं वस्वेदं तदेकमेवं सर्वमन्त्यं [illegible] मानाय घो
वेदपितासप्रजाव सर्वसैषादि [illegible] तिद्यो वेद सव यदिदं [illegible] दिव्यं रू
तं वदतं [illegible] तिघो [illegible] मातासपितासपुत्रः । [illegible] २१

देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वमिति स य एवमेतां संहितां वेद संधीय
ते प्रजया पशुभिर्यशसा स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ।१६। जाया पूर्वरूपं पतिरुत्त
ररूपं पुत्रः संहिता रेतः संधिः प्रजननं संधानमिति हि स्थविरः शाकल्यः सैषा प्रजापतिः सं
हिता स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोके
न सर्वमायुरेति ।१७। प्रज्ञा पूर्वरूपं श्रद्धोत्तररूपं कर्म संहिता सत्यं संधानमिति कारव्य
पः सैषा सत्यसंहिता तदाहुर्यत्सत्यं स देवा उद्दृतिस य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया
पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ।१८। वाक्संहितेति पञ्चालचण्डो वा
चा वै वेदाः संधीयते वाचा छन्दांसि वाचा मित्राणि संदधाति तद्यत्रैतदधीते वाचा भाषते वा वा
चि तदा प्राणो भवति वाक्तदा प्राणो रे ऽथ यत्स्वपिति वाचं [illegible] वा न वदति प्राणे तदा वाग्भ
वति प्राणस्तदा वाचं रेलिहताव न्योन्यं रलस्तरेतद्वा ऽभ्युदितं ।एकः सुपर्णः स समुद्र
मा विवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळि स उ रेळि मात
रमिति वाग्वै माता प्राणो वत्सः स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्म
वर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ।१९। ब द्रूपं तरेण रूपेण संहिता संधीयते द्वितीया
ना वाग्वै रथंतरस्य रूपं प्राणो बृहत उभाभ्यां खलु संहिता संधीयते वाचा च प्राणेन चैते साम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्योपाने यदि संवत्सरं गा गाद्मत इति ता स्युः एतस्यां हस्यमात्रायां संवत्सरं गायत्र्यां महदुक्थं तदि
ति तादृशः स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोके
न सर्वमायुरेति ॥२०॥ गतिः पूर्वरूपं निवृत्तिरुत्तररूपं स्थितिः संहितेति । तत्र रकार वकारौ तत्रागा
स्तस्यामेतस्यां संहितायां धं सयोनिमेषः काष्ठाः कलाः क्षणा मुहूर्ता अहो रात्रा अर्धमासा मा
सा ऋतवः संवत्सराश्च संधीयते सैषा संहितैतान्वामासंदधाति कालो गतिर्निवृत्तिः स्थितिः स
दधाति गतिर्निवृत्तिः स्थितिरिदं सर्वं संधीयत इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं तं पूर्वरूपं त
विष्यद् उत्तररूपं नवसंहितेति कालसंधिस्तदेतद् यान्युदितानि महत्तं नाम उद्यं पुरुषरूपे
न रूपं तं न योयेन नयो प्रज्ञा तं प्रोते यदि स्या त्रिपंचाशः सप्तविंशति पंचेति स य एवमे
तां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥२१॥
अथातो बालेशिरखायनेर्बृत्तः पंचमानि महांत्यूतानि नवनीतिं ह स्माह बालिशिरखायनिः
पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषि तानि महांतः संहितानि अवत्य यथान्यन्यानि तेरु ज्ञा
णो महाभूतैः संधीयते सैषा सर्वस्य तत संहिता स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया प
शुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥२२॥ सा गाया बृहतीति ह स्माह लो
हिक्यो यं तुकेयं नरा छाया वाचमेवतां विद्यात् दद्यते तद्विराहा हरुहे इति वस्तुनि छरामीति सैषा २२

वाक् सर्वशब्द अवतिस य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन
स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति यथा चैतद् ब्रह्मरूपि कामचारिणं वत्सेवंस्ते वस सर्वेषु भू
तेषु कामरूपी कामचारी भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥२३॥ इत्यारण्यके सप्तमोध्यायः ॥
प्राणो वंश इति ह स्माह स्थविरः शाकल्यस्तस्य यथा शालावंशे सर्वेन्ये वंशाः समाहिताः स्युरेव
मेवैतस्मिन्प्राणे सर्व आत्मा समाहितस्तस्यैतस्यात्मनः प्राणऊष्मरूपमस्थीनि स्पर्श
रूपं मज्जानः स्वररूपं मांसं लोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थं मज्जरूपमिति त्रयं त्वेव न एतस्रोत
मिति ह स्माह ह्रस्वो माण्डूकेयस्तस्यैतस्य त्रयस्य त्रीणि तः षष्टिशतानि भवंति संधीनात्री
णि तस्तानि सप्तविंशतिश्च तानि भवंति सप्त वै विंशति शतानि संवत्सरस्याहोरात्राणां तसंव
त्सरस्याहोरात्रान्याप्नोति मम एष संवत्सर समानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः छंदोमयो मनोमयो
वाङ्मय आत्मा स य एवमेतं संवत्सरं संवत्सर समानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वा
ङ्मयमात्मानं वेद संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकतां सरूपतां सलोकतामश्नुते पुत्री पशुमा
न्भवति सर्वमायुरेतीत्यस्यारण्यके योवेदयां चके ॥ १ ॥ अथ कौरस्य स्त्रीणि षष्टिशता
न्यक्षराणां त्रीणि षष्टिशतान्यूष्माणां त्रीणि षष्टिशतानि संधीनां यान्यक्षराण्यवोचाम दिवा
नि तानि यान्यूष्माणो रात्रयस्ता याः संधीनवोचामाहोरात्राणां ते संधय इत्यधिदैवतमथाध्या
त्मं यान्यक्षराण्यवोचाम दैवं तम वो वामा स्थीनि तानि यान्यूष्माणोऽधिदैवतमवोचाम मज्जा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नस्तेध्या य्यमेष उह वै संप्रति प्राणो यन्न अजै नजे तो नवाङ्गते प्राणोदेतः स्तितिद्विरस्ति यथा हतेप्राणेन
दूतः स्तिच्य नस्य से न संज्ञ वेधां संधीन हि देव तस्य मनो वाचम पर्वाणि तान्यध्यस्य मं तस्येत
स्यास्यांम - पर्वाणामिति पं चैतः स्वला रि द्राछ तानि नवंति संधीनाप चेतः स्तदशानिसंह
च्छन्नं वनश्नाति स हं स्तांना - भलि नो वृहतीरः रहानि संपादयंति स एषोह: संमानश्चक्षु
र्य च: श्रोत्रम यच्छं दोमयो मनोम यो वाङ्मय आत्मास्य परव मे तदहः संमानेन चक्षुर्म
यश्रोत्रम यं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मय मात्मा नं वेदाक्षां सायुज्यं सलोकतां सरूपतां स अश्नु
तस्मात् पुत्रा यस्त्विसातं वतिस्त वमामुरेतिः । चत्वारः पुरुषा इति वाक्य: शारसं पु
रुषश्च छंदः पुरुषो वेद पुरुषोम हापुरुष इति शारीरपुरुष इति यमनो वाममयर वायं दैदि
क आत्मा तस्येत स्य यो यम: शारीर: प्रज्ञात्मा स रसस्य छंद पुरुष इति यमनो वा माहर
स मा माम्रा य र वतस्येतस्या क्षरो रस्सो वेद पुरुष इति य म वो वा मयेन वेदान्वेदर सेत्ते
दं यजुर्वेदं सा म वेदमिति तस्येत स्य ब्रह्मरससस्त स्मा [illegible] ब्रह्माणम् [illegible] क्ष्वीत
याय ऊस्यो [illegible] विद्या न्म हापुरु इति य म वे [illegible] सर्व मरे [illegible] तत्र स्येत [illegible] सावा
दि क्षो रस स सर्वत्रा य म शारीर: प्रज्ञात्मा यक्ष्या सावादित्य एक म त दिति विद्या तदे वं दवा
युद्विता [illegible] चित्र देवा ना मुद गाद नीकं चक्षु मित्रस्य वरुण स्याग्नेः [illegible] प्रा द्यावापृथि 23

वी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगत स्तस्थुषश्च [illegible] त्येतामे वानुविधं सं हि [illegible] तां संधी य मानानाम
न्य तद्धविहस्माह वात्स्य एतं युद्धं वव [illegible] चाम हदुकं मी मां सां त एतमे मावद्धयं वृएतमहावते
[illegible] तमस्मात [illegible] ए तदि [illegible] तमम्ना वेत वायावेतं चंद्रम स्येतं न क्षत्रेष्वे तमपवे
तमोषधी बेतस वे [illegible] तमेत [illegible] आस तेतदेन ह वात्स्यदितादी उद्यंतम स्य स्पृश्यो
तिष्ठ रूपं [illegible] यदे वेदेवत्राम्य यो मग [illegible] तिर तमभिति स एषोह रसमान स्थ चक्षुर्मयः श्रोत्र
मयः छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मास्य परव मेत [illegible] य एव मे तम हं सं समानः चक्षु
र्मयः श्रोत्रमयः छंदोमयो मनोमयो वाङ्मयमात्मानं परस्मैर स्याति दुग्ध [illegible] स्य वेदत्र व
त्स्यागो वाचित्रव [illegible] ना कृतदे तद [illegible] दितं । ५ । यस्ति [illegible] त्रिविदं स रस्वाय
नत स्य पवा अपित्रा गो [illegible] यदी शृणोत्य हानं शृणोति नातिप्र वेद सुकृतस्य पंथा इति
नास्या [illegible] केवा वे [illegible] प्रस्तौत्येव तदाह तं न परस्मा ए वदह: शासे [illegible] गिर्विन्दु ना [illegible]
हावृतेन स्कं पान्नोत [illegible] नो पि [illegible] इति स यद्याय मश [illegible] रस प्रज्ञातमा यच्चासा वादित्य एक
मे तदि त्यवो चाम तौ यत्र विप्रदरसे ते । ६ । चंद्रमाइवादित्योदृश्यते तेन रस्मय: प्रादुर्भवंति तो
दि नाचेरेव तियचामं द्विश्वा वस्त: पापुत्रे वति [illegible] स्तोरस्याकां न विरमिन हाविष्ण
तां विद्यास य [illegible] तत [illegible] दृष्ट्वा [illegible] वोद के वादि हन्ति रस्वादि रस्ता
[illegible] य स्येन [illegible] स्ये [illegible] व मे व कु वि द्याद पापिछि [illegible] यान्न वति न [illegible] पेव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मेव यिद्यस्य यापिछिद्रइवादित्यो रय नाभिरि चख्याये त्रदपेव मे नविद्य दथापिनी
तद्वा ग्निर्दश्रेपेत पथामपूर श्रीवाम ग्रामेवा मरी योरिवपरोपच्छन्नत्रे वा विद्युतं
परेपद त्राएनां नपरपे तद्पेव मे व विद्याद्यथापथापिदेश यात्रि कि हो पुरेकैत प्रेतदा
रक्ता नीव नपरैपे तद पेव मे व विद्या घथापथापि थेयुच कुणां पासीत सएष बे रेव
ऊ लत: शाकोर घस्ये वोप राप्ति स्तन्नयदा कृपापात्तद पो व मे न विद्याल्यथापि विप
र्यस्ते व न्याके दृ रपेते द्विजिह्वेवा नरादरेपते तद प्येव मे न वि द्या सयां ते क्रतोम
तो विज्ञानो दृष्टो नादिष्टो कुह: श्रो ता मंता विज्ञाता उरा रेष बाह्यो ष्ठ: सर्वे धां भूतानाम
तर:पुरुष: सम आत्मेति विद्या सऊ क्रा मं नैव तन्मशरीरं प्रज्ञात्मान म मि संपद्य
ते वि ज्ञाता मरं देदि कं सौ वा स्व व स्यौ वा व उपानिषस्य मंत्री वे मा: सर्व स्यौ ना चक्षु
पनिष दइ यां वेवया यक्ष ते ज्ञापि व्यार्हि पंस्परा श्रि तरिक्षस्योष्मा णो दिव: स्व
रा स्मपे स्तु पुरस्य शाबापो स्पर्शाणा प्राणि क्य रस्य स्वराञ्च वेदस्य रेफ पंस्परा
प्रऊ वे दस्यो ष्माणा: साम वे दस्य स्वरा स्थं तरस्य स्प स्पर्शा वाम देव्यस्यो ष्मा
णो वृहत: स्वरा: प्राणस्य स्पर्शा अपानस्यो ष्माणो व्यानस्य स्वरा: प्राणस्य २८

स्पर्शा अपानस्यो ष्माणो मनस: स्वरा: प्राणा स्पर्शा स्परशोपानस्योष्माण मनस
मरुद्वेद स्वराः इति श्रुतं दित रस्मऊ है वत्स वल्लिसंते दौ अप्रुव्यचि देवो वाणा त्रव तित द्वृ कंति
सौ मानुषी वाणा त्र वति तद्यथा सारस्वतीयुगवति मत वत्व मेव सौ सारस्वतातदवती
त्र वति तद्यथास्या: त्रि र एव म नुष्या: रिरस्त द्यथास्ये व शाए ब मनुष्या दं दुस्त द्यथा
स्या उदरमेव मनुष्या पं नागं तद्यथास्तो मुखना सि के प्रादि ता त्वेव मनुष्या प्रिहारा
तद्यथा स्या अंगुलि निय मपस्तरणानी त्येव मनुष्या: पर्वा णि तद्यथा अंगु लय एव
मनुष्यास्त स्य स्त तद्यथास्यै त्रि ह्वेव मनुष्या वादनं तद्यथास्या: स्वरा एवं मनुष्यास्वरा
स्तद्यथा है यं संप्रशो नचर्म णापि हितात्र वत्येवमेवा सौ सप्रशो नचर्मणा पिहितात्र वति
रोमशेन ह स्म चर्मणा पुरा वीणा अपिदध ति स सै षा दैवी वाणात्र वति सयएवमे
तां दैवीं वाणीं वेद श्रुत वद न तमो त्र वति भूमि प्रस्य की र्ति र्भ वति स्म मूल तं हा स्य
पर्षत्सु त्रा ष्य माणा सेय द् त्रा यद्धर्मा दूतेय च्छार्या वाग्वद ती ति विदुरे नं तत्रा प्य सा
तस्ता उ विंदत्य थ व स्तध पे यमकु रालेन वाद वित्रा वीणा र थ्व न कृत्स्नं वाणार्थं
साधयत्येवमेवा कुरालेन वक्त्रा वाणा र थ्वा न कृत्स्न वाणा र्थं साधयति तद्यथा हैवे
यं कुरालेन वादयि त्रा वीणा रथ्वा कृत्स्नं वीणा र्थं साधयत्येवमेव कुरालेन वक्त्रा वाणा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४३८९६

र्ध्वमत्स्वरमंवागर्थं साध्यपति तस्यैवा एतस्यैवा गावै पात्त्रि वि: सा संहिता वेदितव्या
त्यायमीश्रु त्रोजानूक एर्यो पद्दस्यै तक्रूरकारितो ब्राह्मणमेवो दर्फस्ति।१० प्रजापतिः
प्रजाम्न पूर्वा व्यसत्संसत सप्त छंदो त्रिरात्मानं समदधात् पूर्व छंदो त्रिरात्मानं समदधत्समा
संहिता तस्यै वा एतस्यै संहिताया णकारो बलं षकारः प्राण आत्मा संहिता यैवाह
उ मिश्रा विक्लृतिस्ता निनस्वानि रोमाणि व्यंजनानि तिस परात्र चित्वि किमे णकार
म वक्ष्यादते कारमिति स कारमेव क्रूया तौ वा एतौ णकार षकारौ विद्या नु
संहित मत्त्वो धीयीत पुण्यमिति विद्यादपनागिति हास्य पुराणं पञ्चान्या कोविदत्वा
लोके वाच्या चीः न तद्वेव मेवविते य पमनुसंहित मथो धीमहे पञ्चमाडूके यी
यमध्यं यं प्रजमस्ते न णोण कार षकारा उपाप्ताविति दस्याहद्रूस्यो मांडू केयाय
यदयमनुसंहितम चोधी महे पद्ध स्वाध्याय मधीमहे तेन णोण कार षकारा
उपाप्ताविति दस्याहस्थविरः शाकल्य एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः कावषेयाः २५
किमर्था वयं चक्ष्याम हे किमर्था वयं यक्ष्यामहे नाविदिषु प्राण एवं प्राणं वाच
वा हो नप्रत्यगवा: स एवाप्य इति ता एता संहिता नानन्तेवासिने ब्रूयान्नासंवत्सर
वासिने नाब्रह्मचारिणे नाप्रवक्त्रे नान्ववक्र इत्याचार्या इत्याचार्याः।।११ इत्यारण्यके प्रथमोऽध्यायः

ॐ तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनं श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्। अद्दष्टधीमन
दृष्टिरं चक्षुः स्वपो यो तिष्ठो श्रेष्ठा दीक्षा मा माहि सांध यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं
च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ह वै श्रेष्ठः स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च यो ह
वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा यो ह वै प्रतिष्ठां वेद
प्रतितिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च चक्षुर्वै प्रतिष्ठा यो ह वै संपदं वेद संहास्मै कामाः प
द्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव संपदायतनं वेदायतनं स्वानां भवति मनो वा आय
तनमथ ह प्राणा देवताः प्रजापतिं पितरमेत्याब्रुवन्को वै नः श्रेष्ठ इति स होवाच प्रजापति
र्यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठमिवमन्येत स वः श्रेष्ठ इति। सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्या
गत्यावदत् यथा वदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति वाच
हैवं चक्षुरुच्चक्राम यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
ध्यायन्तो मनसैवमिति। श्रोत्रं होच्चक्राम यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः
प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति मनो होच्च

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ॐ अथ ह जाबाला अमनसः प्राणेन प्राणेन वदंतो वा यापश्यंत ... कुजा शृण्वंतो
श्रोत्रेण वमिति॥६॥ प्राणो ह्येवाच मतनस्तद्धायेति रेवं धनः सुयः पञ्चशीर्षं कुलम
खिदे देवमसौ प्राणो ... दत्ते तु समे ... तु गमिवं नमो ... निय तो वाचः
णः किं प्रेश्न प्रविष्य ति यत्किं चाध्यंदु मेना राज नित्य इति किं मेवासोज विष्यतीत्याप इ
ति हैनमुक्तस्तस्मा द्वा अप प्रशिष्य न्पुरस्ताज्ञो परिष्टाद्वाद्भिः परिदधति तं न कोऽहास्य वासो त्र
वत्यन अोह भवति नद्धु स्मै तत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुते वैयाघ्रपद्यायोक्त्वा वाचापि व शुष्क
स्य स्थाणोः प्रकृ या जायेरन् स्यशाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति न नस्य ते रात वर्के विरोह ति
ना घां ओषधी रं तदिदं माहिसी ... नियाजन ... ॥१॥ अथ यदि महज्जिगमिषेत्रिरात्रं दीक्षित्वा मावास्या
यां स वैं बध स्यात्र थंद धि मधुन्या मुपमथ्याग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य परि स्तीर्य पर्युक्ष्य
क्षिणं जान्वाच्या ... तो जुहोति ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा त्यग्नौ हुत्वा मंथे संपातमवनयेद्वसिष्ठाय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संपातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संपातमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संपातमवनयेदाय
तनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संपातमवनयेत् ... इति ... अथ ... तिपञ्च ... त्यति
महाव्याहृति ... निर्दिष्टकामस्य कर्मणि ... विरोहति स यदि ... कर्मे ति विचाराः ॥२॥

... इत्यादि ... नवमोऽध्यायः ... अथातो ... मिकमात ... होमित्याचक्षते ... वै दे
वता पुरुष ... वपति ... तामग्निनाशिर ... आदित्य ... माम ... श्रोत्र आपो
रेतस्तास्तु ह वै सर्वासु ... यद्वंविद्वान् ... तिच ... वाग्नाय ति ... यथावति ... सपिबति
स तृप्यति सतर्पयति ॥१॥ सत्प्रोवा चवदति वाक् ... तर्पयत्यग्निस्तृप्तः पृथिवीं तर्पयति पृथिवी तृप्यति
किंचपृथिव्याचाधिति तंत्रवद्धविध्य ... तंत्र ... तर्पयति यदेवंवि० यति॥२॥ स तृप्तः प्राणं तर्पयति प्राणस्तृ
क्तिः ... पृथिव्याचाधितिः तंत्र वद्ध विष्य ... ॥२
प्तो वायुं तर्पयति वायुस्तृप्तः आकाशं तर्पयत्याकाशस्तृप्तो य त्किंचाकाशेनाधिहितं तंत्रवद्धवि० यति॥३
स तृप्तश्चक्षुस्तर्पयति चक्षुस्तृप्तमादित्यं तर्पयत्यादित्यस्तृप्तो दिवं तर्पयति द्यौस्तृप्ता यत्किंच दिवाधिहितं तंत्रवद्धवि० यति॥४॥
स तृप्तश्चक्षुस्तर्पयति चक्षुस्तृप्तमादित्यं तर्पयति चंद्रमास्तृप्तो नक्षत्राणि तर्पयति नक्षत्राणि तृप्तानि मासं
स तृप्तो मनस्तर्पयति मनस्तृप्तं चंद्रमसं तर्पयति ... मासा ... अहोरात्रे तर्पयंत्यहोरात्रे तृप्ते ... तर्प
स्तर्पयति मासास्तृप्ता ... मासास्तर्पयंत्यर्धमासास्तृप्ताः ... संवत्सरस्तृप्तो यत्किंच संवत्सरेणाधिहितं तंत्रवद्धविष्य० यति॥५॥
पत ऋतवस्तृप्ताः संवत्सरं तर्पयति संवत्सरस्तृप्तो य त्किं च संवत्सरेणाधिहितं तंत्र वद्धविष्य० यति॥५॥
स तृप्तः श्रोत्रं तर्पयति श्रोत्रं तृप्तं दिशस्तर्पयति दिशस्तृप्ता अवांतरदिशस्तर्पयंत्यवांतरदिशस्तृप्ताय
त्किंचावांतरदिशि ... तं त्रवद्धविष्य० यति॥६॥ स तृप्तो रेतस्तर्पयति रेतस्तृप्तमपस्तर्पयत्यापस्तृ
प्ता नदीस्तर्पयंति नद्यस्तृप्ताः समुद्रं तर्पयंति समुद्रस्तृप्तो यत्किंच समुद्रेणाधिहितं तं त्रवद्धविष्य० यति॥७॥ स
... ... प्राण ... पानो गार्हपत्यो ... न्वाहार्य
... प्रदत्तेत ... दशाविध ... वतितस्य प्राण ... पानो गार्ह पत्यो ... न्वाहार्य
पचनो मनो धूमो मन्युरर्चिः ... आहुतिः ... स्तदेत
... दशविध ... होत्रं ... तं भवति ... ल्यां ... स्वर्गं लोकं गमयति ... विद्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नश्यति च पिबति चाशयति च पाययति चा य एवमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारान्
पोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् स्यात्तादृक् स्यात् ॥८॥ इत्यारण्यके द्वितीयो ऽध्यायः ॥२॥ प्रजापतिर्वा
इदं पुरुषमपुरुषमिदं च ततस्मिन्नेता देवता आविशन्नग्निर्वाचमाविशत् प्राणं वायुरपानेन विद्युदु-
दानेन पर्जन्यं चक्षुषादित्यं मनसा चन्द्रमसं श्रोत्रेण दिशः शरीरेण पृथिवीं रेतसापो बलमिन्द्र-
मन्युनेशानं मूर्ध्न्याकाशमात्मनि ब्रह्म स यथा महानमतकोत्रः पिन्वमानस्तिष्ठेदेवं
है वयं तस्थावथ ह स्मा देवता ईक्षांचक्रिरे य एष पुरुषः करिष्यति किं नावयमनेन
इति तस्माच्छरीरादुत्क्रमामेति ता हो उत्क्रमुः स एष हेदं शरीरं हि [illegible] अवपरिस्तृमि एकतक्षा चक्रे च
इतास्माच्छरीरादुत्क्रमामेति ता हो उत्क्रान्ता यापि पासान्त्या मुपस्पृशाइ इति तौ होपस्पृजेतां हो
प्रजापती रंधायन मच्छंदं तास्मि माश्रा त्रा ना यापि पासान्त्या मुपसृजा इति तौ होपस्पृजेताहो
भयपतीरं धायन महन्त्वं तासमिमाश्राना यापिपासान्त्यामुपस्पृज पुनः प्रत्याविविक्षुः ॥१॥ वाङ्मुखे त्यग्निराविवे
यस्माच्चक्षुष्मान् सोमस्मानाइ पर्पुरुषं पुनः प्रत्याविविशुः ॥ वाङ्मे त्यग्निराविवे
च सृष्टाः स इच्चपल सोमानाइ सयोषपुरुषं पुनः प्रत्याविविक्षुः । अत्र आविशेतामिति विविक्षन्त आविशेकोह नेममेपन्हुण्यत्रा आविवेश
शं प्राणो मेमेति वायुराविवेश प्राणापानो मम मेति विद्युत आविवेशोदाने मम मेपर्जन्य त्रा आविवेश
चक्षुर्ममेत्यादित्य आविवेश मनो मम मेति चन्द्रमा आविवेश श्रोत्रमस्माकमिति दिश आविविशुः
शरीरं ममेति पृथिव्याविवेश रेतो मममेत्याप आविविशुर्बलं ममेतीन्द्र आविवेश म-
न्युर्ममेतीशान आविवेश मूर्धा ममेत्याकाश आविवेशात्मा ममेति ब्रह्माविवेश स यथा
महान्धकोशान्तर्द्धि उपरि तिष्ठन्मूलं [illegible] वंहव सततस्थो ॥२॥ अथ य एष पुरुषः प्रौ ष्मन्तरा
संवत्सरः संवत्सरस्य द्वी परमतिष्ठि [illegible] यान्नवति न वान्नवति महामेघेवा स्मरी । वा २१

रिव पश्येद्वन्त्रे वा विद्युतं पश्येद्त्र एतानं पश्येच्च क्रोशी वापि धश्यब राट कानोव न पश्यति कर्णौ
वापि धाये परि स्मिव न शृणोति नास्मिं लोके रमते नैनं मनश्छदयतीति प्रत्यक्षुद्दर्शनानि ॥३॥
अथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति वराह एनं हन्ति मर्कट एनं हन्ति बिसानि खादय
ति सकृ वर्णं त्रिः पिबित्वा वा गिरिनिरेकः पौण्डरीकं धारयति गां सवत्सां दक्षिणामुखेवानलं दमाली
धारयति सप्तेषां किंचित्यश्येत्पादुरश्नानं कालो मन्त्रोपमकलेयां पुरस्यो लालिंग इत्यसुंगपरि
श्रारयति सप्तेषां किंचिद्यश्येत्पादुरश्नानं कान्नि त्रीन्कार्याञ्लिंगान्
धातनं गातान्युष्ट्रा रोहराणं दक्षिणा गाजमनादग्निर्लीढयो पोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा
सरूपवत्सायागोः पयसि मेवकरलत्ता पार्श्वग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्या
दक्षिणं जान्वाच्य स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहोति वाचि मेऽग्निः प्रतिष्ठितः स्वाहा प्राणे मे वायुः प्रति-
ष्ठितः स्वाहापाने मे विद्युत्प्रतिष्ठिता स्वाहोदाने मे पर्जन्यः प्रतिष्ठितः स्वाहा चक्षुषि मे आ-
दित्यः प्रतिष्ठितः स्वाहा मनसि मे चन्द्रमाः प्रतिष्ठितः स्वाहा श्रोत्रे मे दिशः प्रतिष्ठिताः स्वाहा
शरीरे मे पृथिवी प्रतिष्ठिता स्वाहा रेतसि म आपः प्रतिष्ठिताः स्वाहा बले म इन्द्रः प्रतिष्ठितः
स्वाहा मन्यौ म ईशानः प्रतिष्ठितः स्वाहा मूर्धनि म आकाशः प्रतिष्ठितः स्वाहात्मनि मे
ब्रह्म प्रतिष्ठितं स्वाहेत्यथैतदाज्यावशेषं स्थालीपाके समवनीय स्थालीपाकस्योपघा-
तं जुहोति वाचि मेऽग्निः प्रतिष्ठितो वाग्घृदये हृदयमात्मनि तस्मिन्त्वं देवानामा हमकामो मरि-
ष्यामि यन्नवान्ननादो मया स स्वाहा प्राणे मे वायुः प्रतिष्ठितः प्राणो हृदये हृदयमात्मनि तस्मिन्त्वं देवा

नामाहमकामो मरिष्याम्यनृतान्नाहो नृयासं स्वाहा पाने मे वैश्वानरः प्रतिष्ठितो पानो हृ
दये हृदयं मयि स्वाहा दाने मे पर्जन्यः प्रतिष्ठितः दानो हृदये हृदयं मयि स्वाहा चक्षुषि म आ
दित्यः प्रतिष्ठितश्चक्षुर्हृदये हृदयं मयि स्वाहा मनसि मे चंद्रमाः प्रतिष्ठितो मनो हृदये हृदयं
मयि स्वाहा श्रोत्रे मे दिशः प्रतिष्ठिताः श्रोत्रं हृदये हृदयं मयि स्वाहा शरीरे मे पृथिवी प्रतिष्ठिता श
रीरं हृदये हृदयं मयि स्वाहा रेतसि म आपः प्रतिष्ठिता रेतो हृदये हृदयं मयि स्वाहा बले म इंद्रः प्र
तिष्ठितो बलं हृदये हृदयमात्मनि स्वाहा मन्यौ म ईशानः प्रतिष्ठितो मन्युर्हृदये हृदयं मयि स्वाहा
मूर्ध्नि म आकाशः प्रतिष्ठितो मूर्धा हृदये हृदयमात्मनि स्वाहा आत्मनि मे ब्रह्म प्रतिष्ठितमात्मा
हृदये हृदयं मयि स्वाहा हृदयं त्वयि तस्मिन्नोपाकरोमि समवाप्नोति य एवं वेद होति ।९। प्रत्नमा
गात मम पस्त्रेषु त्रं ज्योतिर्मो मोक्षि हंसी संकाशं राजं स्वाराज्यं सुवर्णं गायत्रमन्त्रैर्वैराजं त्र
ष्टुभानुष्टुभे नाकं साम्राज्यं बृहस्पतिं बार्हतं ब्रह्मपांक्तं प्रजापतिरातिछंदसं सावित्रीस
र्वेभ्यो छंदसे नछंदसेति ।१। अग्निमिव वसिष्ठिरोवसानि जागतेन छंदसा पुरुषो मणिः प्राणः
सूत्रमन्नं ग्रंथिः स्तंभं ग्रंथिमुखं प्राण्मन्न कामो मत्यवे ब्राह्मणमेपि सर्वमायुरसीया कृष्णान्मा
हमकामो मरिष्याम्यनृतान्नाहो नृयासं स्वाहा यद्वसिष्ठिरो वसानि त्रैष्टुभेन छंदसा पु०
स्वाहा लोकमिव वसिष्ठिरोवसान्यौष्णिहेन छंदसा पुरुषो मणिः प्राणः सू० स्वाहा सोममिव वसिष्ठिरोवसा
निकाकुभेन छंदसा पु० स्वाहा रुद्रमिव वसिष्ठिरोवसानि स्वाराज्येन छंदसा पुरुषो० स्वाहा । २८

सुवर्णमिव वसिष्ठिरोवसानि गायत्रेण छंदसा पु० स्वाहा भूमिमिव वसिष्ठिरोवसानि वैराजेन छंदसा पु० स्वा
हा दिविरिव वसिष्ठिरोवसान्यानुष्टुभेन छंदसा पु० स्वाहा नाकमिव वसिष्ठिरोवसानि साम्राज्येन छंदसा
पु० स्वाहा बृहस्पतिरिव वसिष्ठिरोवसानि बार्हतेन छंदसा पु० स्वाहा ब्रह्मेव वसिष्ठिरोवसानि पांक्तेन छंद
सा पु० स्वाहा प्रजापतिरिव वसिष्ठिरोवसान्यातिछंदसेन छंदसा पुरु० स्वाहा सावित्रीव वसिष्ठिरोवसा
नि सर्वेभ्यो छंदसे नछंदसा पु० स्वाहेति प्रियायैवा जायायै प्रियाय वा नेवासिनेन्यस्मै वा
पि परस्मै कामयेत तस्मा उष्णिग्छंदसा हापिशातं वर्षाणि जीवति पुनः पुनः प्रयुंजानो जीवत्येव
जीवत्येव ।८। इत्यारण्यक... ... प्रथमं ताब्रह्म वो यद्विवौतन्वश्सर्व
... ... वेदोत ... व्याहृतिं
तेन मा ... ... चावाक्रूपेय ... तां सुवर्णे ... चौम
यित ... वर्चसा यदक्षे ... रायं ... मानो ... यित ... सौम
... चपदो मयिय ... तन्मायि ... विदिव ... ।१। अग्नि ... सं
... । पयोम ... मा विदा मि ... प्राण मध्य ... मान्य यस्या ... नं ... वाध
णो ... ... प्रजापते न त्वदे तान्यन्यो विश्वा
जातानि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां । अयं समो नु दतां मे सपत्ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निंद्र इव वृत्रं पृतनासु साल्हा। अपि हि न कर्हिचित्‌ पुरुषा वा तेषु नास्ति ग्रसन्तो नु मार्ष्टि। अयं स नो
योनुवादी कील इव वृत्रं निपुरो स्मरेतो। अनेनेन्द्रो विग्रहे स्मि हत्या रात्रूपता मात्र रात्रौ जनानि। राजपेंद्रा
ऋत्विग्भ्यः दस्यून्‌ इव हते व कलिंदो नाविवक्षु। तुभ्य गता पात्रं एदास्य पत्नी जुह्वं कल्प नां स्वाधीतिर्व
नेवा। अन्ववस्वम ध्यम त्प ति व श्रोमरिष्टादिव स्थाण ग्रा त्वाति श्रूरस्य स्थ। त्वया प्रण्य तामस्य वं नामिंत्रां
क्रूरेरी बंतं मस्तोल्य यांपु। त्वां करुद्रै हें तिर्निः चिन्वमानाद्द्रम न्वाना मरुतो रुबं ता। स्तु पर्णः कंकाः प्रमद्रां
त्वे नामनदीयतां दंष्ट्री मर्दन्ते गु ब्रह्मण्त स्वयमव वन्य तन्यते विष्णुं गिंद्रं गाः पत् उ। माज्ञाता रां ए स्यत माः
प्रतिष्ठा मिहे विधानामु पयाति म स्युं। अयेयं स्विन्य ग्रासे स मर्प येंद्र व मपाविर्तिमिहावह।
अयं मूर्जनि ... ष्ठा ... र्याः सूज्ञाना नाग ... स्तो को अस्तु उ। चन्द्र पत्न्ये मनुपसो दुर्नामा हतो दी
क्षामृषयः स्वर्विदः। तत द्वेत्रं तत मोऽस्य जाततद स्मै देवा ... संनमंतां। ध्याता ... तापस मोत
संद क्युजापतिः परमेष्ठी स्वर्चाः स्तो मां दासि निर्विदोप ... रे नस्मै राष्ट्र मात्रि संनमंतां। अन्या
वर्त्ते द्वामु पस्तव ताग्नि रपं रास्वाधिपति नौ अस्तु। अस्य निज्ञातमनु संरक्ष धर्मिंप स्वादनु ऊना।
सर्वाः प्रवदे नामरूपा तो सि पुरा स्वर्यातु रक्षस। तं तासा चन्द्रः कृपणं वेदाधो। चन्द्रजन नाना
दै प्रश्नयो तत तरे द्वि षंतं न लो तव कां प ततः सकृत। प्रमायुकं तस्य द्विषंत मायु रिरामणि वैल्व बिन्न
त्रिं। नस स्तु पू म आ ति म किल्बिषं कृ तं नैनादिवा ध स्णो कं नि ना ते। नैन ऋदु मन्य बोति मं तरो रामणिं नैं त्वं
बाल्कि ... नास्य ब वहि सतिआ तवे हा नमं सम मन्यु बिनहन्ति मात्रिइ स्तायु रस्मिन्‌ र दषिः द्वै तो राम णिः त्रिं। ना
स्य प्रजा दुष्यति नाय मा ना नशैलगो मव ति नपा पं कृत्या। नान्य स्मि धस्त स्य कुलेषु रा पत इ रा म णि वैल्वं त्रिं। २९

नास्याप ... न प्रवातत का ग्द हे न सं पत त्यो न नि शेतत स्मै। नास्मिंन जक्षीः ... नेते ... वा ना मि स रा ण त्रिं। नैनं
रो ... चो ... नास्ति न ... नाप्स सुरो न यक्षः। ना ... त्रिकातस्य कुलेषु ... व तद्दरा ण त्रिं। ५। नैनं व्याघ्रो न र को
न द्वीपि न ... प ... सति किं च नैनं। न हस्ति नं कुम्भ मुष्टि ... न दूरा ण त्रिं। नैनं सर्पो नाप द्य ऋ ... नास्ति न र ... क्षो
न तिरस्वी न रा ... नैनं ... स्तो ... रा ण त्रिं। नैनं प्रमथ ... रूपो ... नमम करो न स ... पा
रा ण ... स्वेच्छु ... तीरा ण त्रिं। प्रमायुकं तस्य द्विषंत माकुः पु ... व छिन्न सह ... तेन ... इ ... पात्र
एषास्य पत्ना बिरा म णिं ... मणिः प्रतिम सो ... बोधीवायबध्यतं। अग्ने नैद्रोव त्रमाक्ष न्य विएणा त्रमनी ... ध्या सते
रुद्विषतः सह स्व राती सह स्व ... तना पत ... नाग इ व पू र्व पादा त्या मचितिष्ठ पृत न्यतः। आपा द पं बो मणिः स
पत्नः क्षपणो रक्षा। तं पश्यंति कवयः सर्व वीराय यथा सप ... स्मरेस्स हेतुः। अप्र तं प्रेम ... स्व ... अमक्षि ना न पुन
स्यतां। नैव्यः सहस्र वा यो ... तेजस्वि ... रिष महं। ... दुर्ल ... शै ... प्रजापते ... इ ... महा
सीतिपंचा ७। अथा तो मणि कल्पोऽन्ह ति काम ... पुष्ये एत्रिरात्रो पोषितो ... वृ तो हस्तिनो दंता मात्रामु
... मृ प ... द्य परि ... द ... च ... कं रस
... उ ... मा न्या गौ संपा ... स्तिव वेस ... तात ... त्य व म षा त्रिः सप्त
रात्रं मधु ... बो ... त्रि रात्र मेकां ... धू ... तादु ... इ ... तु ... त्र प
... मूला ग्र ... प्रतो ... मधु ... र ग्व हर ... इ म ... सौद ने
... त्रि रा ... धू पा ... र त्र ... ग्र म णिं ... द

ने नान्यः पिबेत्त्रिरात्रमेकं वा वृक्षीयाद् तत एतेन त्रिरेमेकवेदं स्महिंति वेदनेना स पिबेत्त्रिरा
त्रमेकं नान्यतः वृक्षीयाद् तत एतेनान्तरं बोउ ब्रान्ति वै स्वः सप्तरात्रं मधुसर्पिषी आना सपिबेत्त्रिरात्रमेकां
वा वृक्षीयाद्धृततण्डुलं घृहेत्येत यच्चीतएवोत्तरं पश्चान्निर्मिदावसाहस्यादो स्मृडो स्मेना सपि
बास्त्रिरात्रमेकां वा वृक्षीयाद्धृ छ कोसा तिस्र यमंदाः सिवोपा या वै याधे नापि चर्मरायासी
तो वा पितुकुर्याद्वा मी नो वा पितुकुर्यात् ॥ ८ ॥ इत्यारण्यके त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॐ अथातो वै
राग्यसंस्कृते शरीरे कृष्णयशानिषेका न देषपुनर्मृत्युं यपति तदुक्तात्मा सा द्रष्टव्यः श्रोत
व्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा
श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति मां उ चेतनस्तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धा
वित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति मा उच्यायो यं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु सए
ष नेति नेत्यात्मा न गृह्यो दंघ्रो हो हृद्ध्य इमे देवा इमे वेदा इमे लोका इमानि सर्वाणि
भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा सएष तत्त्वमसीत्यात्मावगम्योऽहं ब्रह्मास्मीति तदेतद्ब्रह्मा
पूर्वमपरमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनमि
ति याज्ञवल्क्यः ... तन्नापुत्राय नानंतेवासिने ब्रूयादिति यद्यप्यस्मा अद्भिः परिगृहीतां ३०

वसुमतीं धनस्य पूर्णां दद्यादिदमेव ततो भूय इदमेव ततो भूय इत्येतद्ब्राह्मणं तामेतामु
पनिषदं नैव शिष्यायानर्थी वा ब्रूयाच्चन वदेन्नेदं तद्यथा न्यायदिति ॥१॥ ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्त
मांगं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुंडमुंडं । नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरश्छित्वासौ कुरुते
कबंधं । स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं । योऽर्थज्ञ इत्सकलं
भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति विधूतपाप्मेति ॥२॥ इत्यारण्यके चतुर्द
शोऽध्यायः ॥ ॐ अथ वंशो नमो ब्रह्मणे नमः आचार्येभ्यो गुणाख्याच्छांखायनादस्माभि
रधीतं गुणाख्यः शांखायनः कहोलात्कौषीतकेः कहोलः कौषीतकिरुद्दालकादा
रुणेरुद्दालक आरुणिः प्रियव्रतात्सौमापेः प्रियव्रतः सौमापिः सोमपात्सोमपः सौमा
त्मातिवेश्यात्सोमपः प्रातिवेश्यः प्रातिवेश्यो बृहद्दिवाद्बृहद्दिवः सुम्नयोः सुम्न
युरुद्दालकादुद्दालको विश्वमनसो विश्वमना व्यश्वाद्व्यश्वः साकमश्वात्साकमश्वो दे
वरातादेवरातो विश्वामित्राद्विश्वामित्र इन्द्रादिन्द्रः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्मा स्वयंभू
र्नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे ॥१॥ इति शांखायनारण्यके चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥
शांखायनारण्यक उपनिषत्समाप्तः ॥ संवत् ... विक्रमाब्दि ८१९ एकाशीतितमे ... प्रवर्त्तमाने दक्षिणायन ३१
गते श्रीसूर्ये वसंतऋतौ माघमासे ... पक्षे ... दशम्यां १० शुक्रवासरे अद्येह तत्र
नागरज्ञातीय पंडित ... सूनुः ... शंकर ... तत्सुत देव ... तत्सुत रत्नेश्वर तत्सुत कुबेरकेन्य लिखितं ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥त्रिवेद्युपनामकवंशीधरस्यापत्यंत्रिवेद्युपनामकबेलीरामस्यात्मज
त्रिवेद्युपनामकबीजेरामस्य आरण्यपुस्तकं भवति

॥अक्रोधवैराग्यजितेंद्रियत्वं क्षमादयासर्वजनप्रियत्वं॥
निर्मोहदानाभयशोकहीनं ज्ञानप्रबोधं दशलक्षणानि ॥१॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts